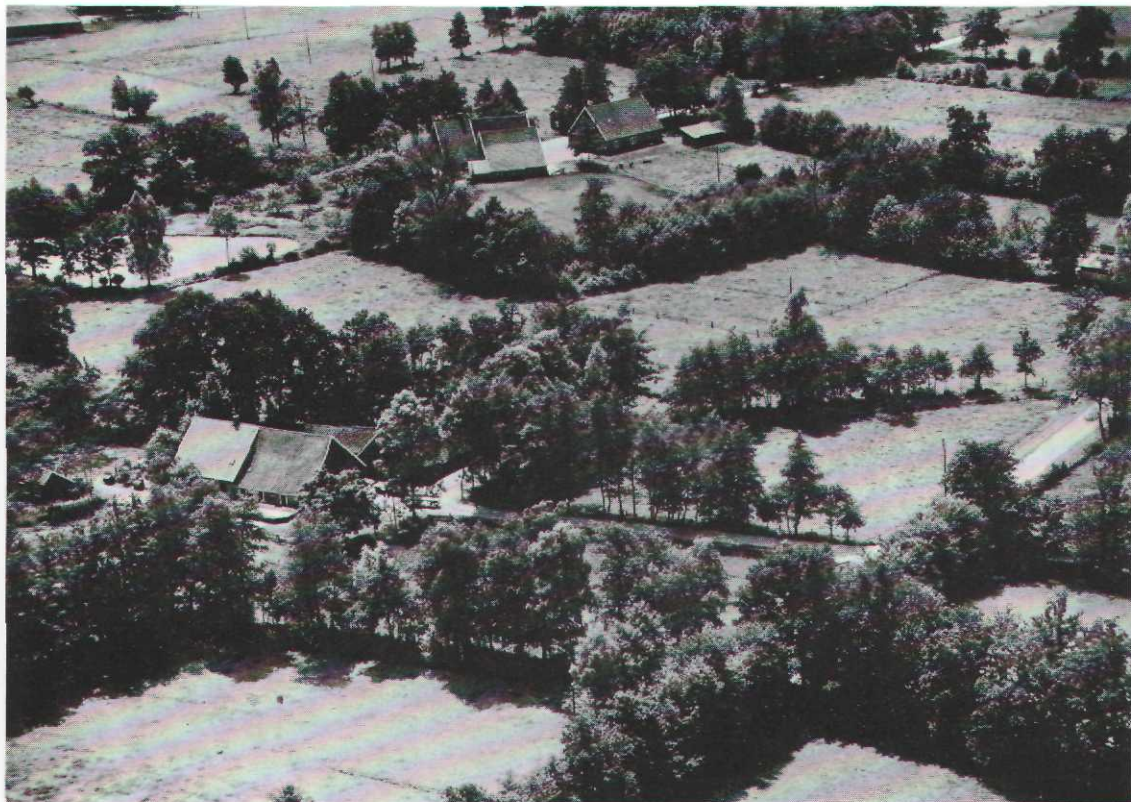

Houtwallen in Twente

door G. M. Roding

Cultuurlandschap bij de Lutte (foto KLM Aerocarto).

Zoals de naam reeds aanduidt is een houtwal een verhoogd stuk grond dat beplant is met houtgewas. Zo'n wal ontstond als men rond zijn perceel een greppel groef en de uitgegraven grond op zijn eigen perceel deponeerde en deze strook dan beplante met bomen en struiken. Om daarna de gewenste verdichting en daardoor een goede afscheiding te verkrijgen werd het houtgewas periodiek sterk teruggesnoeid ('afgezet').

Van wanneer de eerste houtwallen dateren is bijzonder moeilijk na te trekken. HAGENS (1974) heeft geprobeerd het voorkomen van houtwallen in het verleden vast te stellen aan de hand van oude kaarten en goederenregisters (Jaarboek Twente 1974). Naar zijn mening is het waarschijnlijk, dat er reeds vanaf de zestiende eeuw roggeakkers, weide- en hooilanden temidden van de markegronden lagen en dat die reeds toen omgeven waren door houtwallen. Dat waren dan de stukken grond die in gebruik waren bij de zogenaamde 'Markekotters'*), die zich door huur of

koop blijvend vestigden.

De eigenlijke, 'gewaarde'*) boeren hadden hun bouwland op de essen en hadden daarnaast het recht om hun vee te laten grazen op de markegronden: heide, bos, weidegronden en veen, die gemeenschappelijk bezit van de Marke waren. In 1811 werd de indeling naar gemeenten in ons land ingevoerd en in de loop van de vorige eeuw werden de markegronden onder de gewaarde boeren verdeeld. Juist in die tijd zijn in Twente de meeste houtwallen ontstaan, of beter gezegd: aangelegd. Uit de aard der zaak had men hiervoor praktische

* Gewaarde boer: een boer wiens rechten op het gebruiken van de markegronden gewaarborgd waren.

Kotter: keuterboer, kleine boer, die weinig of geen rechten had. Hij woonde op een erf van een gewaarde boer ('erfkotter') of vestigde zich met toestemming van de markegenoten als huurder of koper op de markegronden ('markkotter').

redenen: Naast de aanduiding van de perceelgrens, die bovendien ook dikwijls nog met behulp van grote zwerfkeien (laokstenen) werd aangegeven, was het in de eerste plaats een bescherming tegen grof wild en loslopend vee. Bij gebrek aan sloten, die het gehele jaar door water hielden en aan deugdelijk en duurzaam afrasteringsmateriaal – hout was schaars en duur en prikkeldraad kwam pas na de Eerste Wereldoorlog in zwang – was dit de eenvoudigste oplossing. Verder was, in het toen nog zo kale Twente, de windkerende functie van betekenis en tenslotte gaf de houtwal ook nog een zekere opbrengst. Zo leverde eiken-hakhout run voor de leerlooierij en talhout voor het stookhok en ook leverde zo'n wal stelen voor het gereedschap, stokken voor de bonen, tenen voor manden en korven, ingrediënten voor de huisapotheek en diverse lekkernijen voor jong en oud. Vanzelfsprekend waren aan die wallen ook wel nadelen verbonden, maar die telden nauwelijks mee. Ze werden als een noodzakelijk onderdeel van het bedrijf beschouwd. Het goed functioneren van de houtwallen hing trouwens af van het juiste onderhoud en dat was dan ook geheel in het werk-schema opgenomen. Zo werd ieder jaar $\frac{1}{7}$ tot $\frac{1}{10}$ deel van de houtwallen van het bedrijf kaalgeslagen, waarbij men dan steeds enkele 'spaar-telgen', meest goed uitgegroeide eiken, liet staan om te zijner tijd als bouwhout te dienen. Zelf gebruikte men het afkomende hout voor allerlei doeleinden en voor zover men de takken – vooral van berken – zelf niet gebruikte om er bezems van te maken, gingen ze naar de bakker die er zijn oven mee stookte. Bij al deze voordelen vielen de nadelen geheel in het niet, vooral ook omdat toen

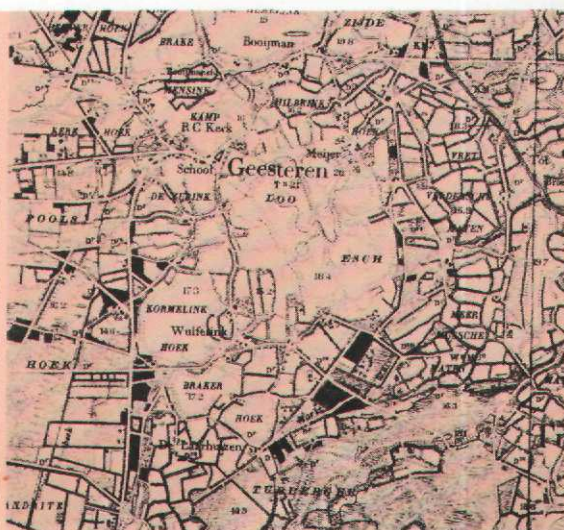
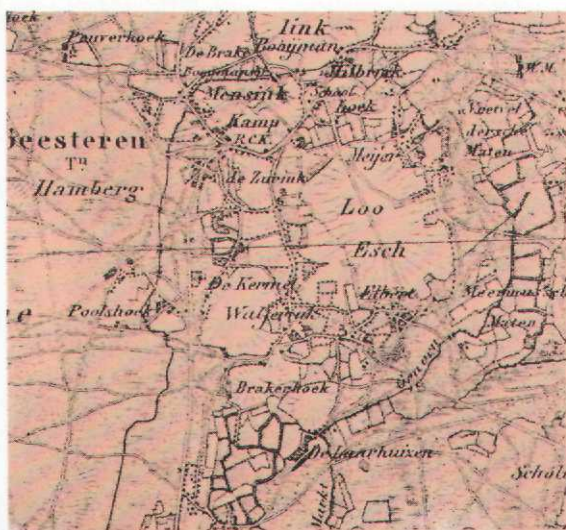
de lonen dusdanig waren dat het onderhoud van de wallen een zinvol winterwerk kon zijn.

Zoals we op oude stafkaarten van zo'n 150 jaar geleden nog duidelijk kunnen zien was Twente voor het overgrote deel bedekt met uitgestrekte heidevelden en hoogvenen en was het areaal bos zeer klein. De houtwallen, singels, bossen en bosjes die daarna ontstonden hebben het Twentse landschap zijn grote diversiteit en speciaal karakter verleend, het 'coulissenlandschap', dat waarschijnlijk in het begin van deze eeuw zijn hoogtepunt bereikte.

Over de landschappelijke waarde van de houtwallen zijn de meningen dan ook niet verdeeld. Ook de Twentse boeren zijn gehecht aan bomen en houtopstanden en zouden zich zeker niet prettig voelen in een kaal landschap al zullen ze zich daarover minder lyrisch uitdrukken dan de toeristen. Wel ervaren zij dagelijks, dat dit kleinschalige landschap niet geschikt is om er met grote machines efficiënt in te werken. Willen ze echter het hoofd boven water kunnen houden, dan zijn ze wel gedwongen om de schaalvergroting te volgen die tot grotere percelen, meer vee en hogere opbrengst leidt.

Op zich zijn vormen van schaalvergroting denkbaar, die niet zo verontrustend behoeven te zijn. Het grote gevaar schuilt echter in de wijze waarop één en ander geschiedt. Ruwe ingrepen en snelle veranderingen zijn funest, zowel voor het landschap als ook voor de flora en fauna. Met behulp van machtige werktuigen en chemische hulpmiddelen wordt deze ontwikkeling in de kortste tijd geforceerd doorgedrukt en wordt een schrikbarende uniformiteit nagejaagd, die nu al in tal van

Essen en maten bij Geesteren (gem. Tubbergen). Links topografische kaart uit 1848, rechts topografische kaart uit 1901 (bron: Hagens, 1974).

steden en dorpen is bereikt. Een enorm verlies aan soorten planten en dieren zal het onvermijdelijk gevolg zijn als men in dit tempo doorgaat. Alleen al de verdringing van de rogge door mais, die in enkele jaren heeft plaatsgehad, is rampzalig. Mais heeft nu eenmaal zijn speciale eisen als grondontsmetting, onkruidbestrijding en overbemesting met gier. Hetzelfde geldt voor de invoering van 'kunstgrasweiden', waar geen paard of koe meer toegang heeft.

Als we nu de flora en fauna van houtwallen eens nader gaan bekijken, dan blijkt al spoedig, dat deze veel overeenkomst vertonen met die van bosranden. Omdat zij, vaak afgewisseld door kleine bosjes, als lange, groene stroken het landschap in verschillende richtingen doorsnijden, vervullen zij tal van functies.

In de eerste plaats kunnen ze een laatste schuilplaats zijn van soorten die elders geen overlevingskansen meer hebben. Daarnaast hebben zij een verbindende functie, die isolatie van gelijke biotopen tegengaat. De overmaat aan wegen versnipperd ons landschap, isoleert biotopen en bevordert de kans op het uitsterven van soorten. Ten derde kunnen ze ook nog een brugfunctie hebben zoals bijvoorbeeld tussen bosgebieden die door een open vlakte van elkaar zijn gescheiden.

De natuurhistorische waarde van de houtwallen loopt sterk uiteen en hangt samen met de breedte van de houtwal, de grondslag, de situering, de aangrenzende gronden terwijl er natuurlijk ook een groot verschil is tussen bijvoorbeeld een van noord naar zuid verlopende wal en één die oost-west loopt. Variatie in structuur; afwisseling met dichte en minder dichte ondergroei, hoog en laag brengt een groter scala van mogelijkheden voor plant en dier, terwijl een samenspel met andere elementen als kleine bosjes, drinkgaten eveneens verrijkend werkt. Hierbij behoort een regelmatig onderhoud, waarbij plaatselijk uitdrogen zoveel mogelijk wordt vermeden. Rasters moeten het vee op een behoorlijke afstand houden, maar een lichte snoei door het vee is voor beide partijen wel gunstig.

Als we dan eens gaan zien wat er nu eigenlijk groeit dan kunnen we rustig voorop stellen dat houtwallen – dit in tegenstelling tot wat van landbouwzijde wel eens wordt beweerd – stellig geen onkruidhaarden zijn. Boterbloem en distels, muur, paardebloem, perzikblad, varkensgras, weegbree en zuring komen er niet of nauwelijks in voor en waar we brandnetels aantreffen kunnen we meestal wel vaststellen dat daar tijdelijk lege kunstmestzakken zijn gedeponneerd. Wat we er wel kunnen vinden zijn Boerenwormkruid, Bosanemoon, Dal-

kruid, Duizendblad, havikskruiden, Hengel, hennepnetel, Hondsdraf, Klaverzuring, Lelietje van Dalen, Salomonszegel, Sterremuur, Vogelmelk, walstro, wederik, wilgenroosje, Wolfspoot en vele andere. Het noemen van deze planten betekent overigens niet dat we ze alle in één houtwal zullen aantreffen, evenmin als de hierna nog te noemen struiken en bomen.

Veel voorkomende struiken zijn Bosbes, Brem, Gagel, Gelderse roos, Hazelaar, Hondсроos, Hulst, Kardinaalsmuts, Kornoelje, Krent, Meidoorn, Sleedoorn, Vlier en Vuilboom. Als bomen noemen we Acacia, Berk, Beuk, Grove den, Els, Eik (typisch zijn hier en daar de knoteiken) Es, Esdoorn, Lijsterbes, Mispel, Wilde pruim, Peppel, Vogelkers, Wilg en Zoete kers. Tenslotte moeten we ook onze lianen niet vergeten: Braam, Kamperfoelie, Klimop en Hop, die een wal tot een ondoordringbare barrière maken zodat hij tevens een veilige broedplaats is voor tal van vogels.

Bij de dieren zijn er slechts enkele die aantoonbare schade toebrengen aan cultuurgewassen zoals de Zwarte bonenluis die zijn eieren graag laat overwinteren op Kardinaalsmuts, terwijl sommige parasieten van de Meidoorn nogal eens willen overstappen op vruchtbomen. In urgente gevallen zou men dergelijke waardplanten in de houtwal door andere soorten kunnen vervangen. Overigens dient opgemerkt te worden dat de overgrote meerderheid van de soorten dieren die de houtwallen bevolken, juist predatoren zijn, dus dieren welke van andere dieren leven. Over het algemeen zijn dit dus dieren die voor boer en tuinder nuttig zijn omdat ze zijn vijanden als welkom voedsel beschouwen.

Ziehier een beknopt overzicht van de fauna van de Twentse houtwallen:

Zoogdieren: Bosmuis, Bunzing, Dwergmuis, Haas (leger) Hermelijn, (soms) Konijn, Mol, Spitsmuis en Wezel.

Vogels: Boomkruiper, Bosrietzanger, Braamsluiper, Duiven, Ekster, Fitis, Geelgors, Grasmus, Groenling, Heggemus, Kneu, Mezensoorten, Steenuil (knotboom), Tjiftjaf, Tuinfluiter, Vink, Vliegenvanger, Winterkoning, Zanglijster en Zwartkop.

Reptielen en Amfibieën: Gladde slang en Ringslang, padden, kikkers en wel heel speciaal de Boomkikker. Voor tal van soorten is een houtwal een uitstekende foerageer- en overwinteringsplaats.

Insekten: ook hier weer vooral predatoren als Gaasvliegen, Loopkevers, Mieren, Sluipwespen en Zweefvliegen.

Boomkikker (foto: Han Gerritsen).

Bekijken we het nu eens van de zijde van de landbouw, dan blijkt uit het voorgaande wel dat van aantoonbare materiële voordelen van de houtwal voor de boeren niet zo heel veel is overgebleven. Dit is met name het geval als hij zijn bedrijf heeft gemoderniseerd (ligboxenstal) en zijn vee praktisch niet meer in de weiden komt. Dat houdt echter helaas tevens in dat de nadelen voor hem groter zijn geworden. Wil hij nu zo min mogelijk schade van de houtwal ondervinden dan moet hij deze onderhouden en dat is met de huidige lonen en sociale lasten een kostbare zaak. Doet hij dat niet, dan groeit het houtgewas uit tot bomen, die meer schaduwwerking geven en meer voedsel en vocht aan de bodem onttrekken, over een groter areaal.

Voor de overheid is het ook niet gemakkelijk. Enerzijds heeft zij de plicht de (Bos) wet te handhaven die wel het onderhoud, dus het periodiek afzetten toelaat, maar het rooien verbiedt, anderszijds is de controle buitengewoon moeilijk als de gebruikers van de grond zelf niet medewerken. We moeten daarbij ook bedenken, dat van winterrust in het huidige boerenbedrijf haast geen sprake is omdat de melkproduktie dank zij het krachtvoer doorgaat.

Bovendien is er weinig tegen te doen als het vee, met name paarden en ponies, de houtopstand afschildt en vernielt omdat de afrastering te dicht op de wal staat of zelfs daaraan is bevestigd. Of in een ander geval dat een greppel zo diep wordt uitgegraven dat het wortelgestel uitdroogt! Het afbranden van dood gras en het deponeren van kunstmestzakken in de bermen kan eveneens funeste gevolgen hebben.

De cijfers spreken dan ook duidelijke taal:

Onlangs maakte het Provinciaal Bestuur bekend, dat het houtwallenbestand van 1952 tot 1973 als volgt was afgenomen: in het gebied van de Beneden Dinkel met 17 km, bij Agelo-Reutum met 10 km, om Tubbergen met 6,7 km en in de Lutte met 4 km.

De enige juiste weg is dus samenwerking te zoeken met de eigenaars en dat dit beslist geen onhaalbare zaak is heeft de praktijk van de laatste jaren wel overduidelijk bewezen. Daarbij moeten wij ervan uitgaan dat natuurbehoud net als alle andere maatregelen geld kost. Afgezien van het belang voor ondernemers in de sfeer van toerisme en recreatie vertegenwoordigt een fraai landschap binnen het gangbare economische denken voor boer noch burger een economisch belang.

Wanneer de niet-economische betekenis (natuurbehoud, belevingswaarde etc.) echter desalniettemin om een zorgvuldig beheer en behoud van dergelijke landschappen vraagt, zal een redelijke vergoeding aan de beherende boeren niet achterwege mogen en kunnen blijven. In de loop der jaren heeft men de volgende mogelijkheden geopend:

Als een boer gronden in pacht heeft die omgeven zijn door houtwallen dan kan hij door de Pachtkamer de pacht laten vaststellen. Deze stelt de pacht vast rekening houdend met de aanwezigheid van belemmerende factoren en vermindert de normale pachtsom met een evenredig bedrag.

Er kan een overeenkomst worden gesloten met de eigenaar, waarbij deze zelf het onderhoud verzorgt volgens een bepaald schema tegen een overeengekomen vergoeding. Deze overeenkomst wordt gesloten voor een bepaald aantal jaren, waarbij tevens is vastgesteld op welke wijze de afrastering wordt verzorgd.

De zogenaamde 'relatienota' schept in bepaalde gebieden de mogelijkheid om aan de boeren, als ze ten bate van het natuurbehoud diverse handelingen willen nalaten of op andere wijze willen verrichten, een vergoeding te geven die hun totaal inkomen gelijk doet zijn aan dat van collega's die op 'normale' wijze kunnen werken.

De overheid kan ook voor haar rekening het onderhoud van houtwallen laten uitvoeren. Ook in dat geval op grond van overeenkomst met de eigenaar, die een bepaalde duur heeft en die ook enkele verdere voorwaarden (o.a. over de afrastering) stelt. In diverse gemeenten, o.a. Enschede reeds vanaf de winter 1972/73, werkt het laatst-

genoemde systeem al jaren en tot volle tevredenheid van beide partijen en steeds meer boeren treden nu tot deze regeling toe.

Uit de aard der zaak worden heel wat aanvragen bij de daartoe bevoegde autoriteiten ingediend om een houtwal geheel of gedeeltelijk te mogen slopen. De beoordeling van een dergelijke aanvraag is uitermate moeilijk, omdat zo'n houtwal een integrerend deel uitmaakt van het landschap. Om dat op de juiste wijze te doen heeft men een totaaloverzicht nodig en een inventarisatie van alle houtwallen en alle verdere houtopstanden. De gemeente Enschede heeft nu zo'n inventarisatie laten uitvoeren mede aan de hand van luchtfoto's, hetgeen de beoordeling stellig ten goede komt (VOORTMAN, 1977).

Op welke wijze het onderhoud moet plaatsvinden is weer afhankelijk van plaatselijke omstandigheden en de aard en samenstelling van de houtwal. Dikwijls is eerst een achterstallig onderhoud nodig, dat daarna overgaat naar een periodiek onderhoud. Eiken vragen om de 12 à 15 jaar een onderhoudsbeurt, waarbij zware bomen worden gespaard. Elzen, berken en dergelijke worden om de 8 à 10 jaar teruggezet, terwijl ook daar fraaie exemplaren worden gespaard. Braam en laag hout worden kort afgesneden en met de takken verbrand, terwijl het zware hout vaak zijn weg vindt naar open haarden.

Een zwak punt in het onderhoud vanwege de overheid is, dat dan meestal meer dan circa $\frac{1}{7}$ van de houtwallen van één eigenaar wordt afgezet, zodat dan toch weer bepaalde gespecialiseerde planten en dieren in moeilijkheden kunnen komen. Bovendien willen we ook nog de aandacht vestigen op de braamstruwelen, die dikwijls geheel verloren gaan. Zij hebben een korte omlooptijd: 3 à 4 jaar na het afzetten hebben ze weer hun maximale omvang bereikt en gaan zich dan tot buiten de houtwal uitbreiden ten koste van de grasmat. Daarnaast hebben ze de eigenschap tal van plukkers aan te trekken, die dan ook nog het nodige gras vertrappen. Menige boer neemt dan zijn toevlucht tot het afbranden van de struiken en het gebruik van chemische middelen. Dat daarmee een belangrijke voedselbron voor insecten verloren gaat en tevens een veilige schuilplaats en nestgelegenheid voor tal van dieren is zeker. Wij wijzen dan nog even speciaal op de Boomkikker, die zich een groot deel van zijn leven juist op de bramen ophoudt.

Hoewel ze dikwijls niet in direct verband staan met de houtwallen, menen we toch dat we niet mogen nalaten om op deze plaats ook nog te

wijzen op het belang van het behoud van drinkkuilen in weilanden. Terwijl ze vroeger vrijwel in iedere weide te vinden waren zijn ze nu meestal vervangen door oude badkuipen, betonnen bakken of zelfdrinkers. Reeds voor de oorlog werden er campagnes gevoerd om de drinkkuilen dicht te gooien en wel omdat ze teveel plaats innemen, omdat het water snel vervuult door badend vee, omdat ze het optreden van parasieten (Leverbot) bevorderen en omdat ze onderhoud vergen willen ze des zomers niet uitdrogen.

Toch hebben juist deze plasjes grote natuurhistorische waarde als broedplaats van kikkers, padden en salamanders, terwijl de houtwallen weer de overige levensbehoeften kunnen dekken. In tegenstelling met de houtwallen genieten deze drinkkuilen geen enkele wettelijke bescherming en blijven slechts gespaard bij gedogen van de eigenaars. Geen wonder dat ze met de huidige hoge grondprijzen snel in aantal achteruitgaan. Ook in dit geval is het enige middel om ze te behouden: goed overleg en samenwerking met de eigenaars.

Conclusie

Het behoud van houtwallen, kleine houtopstanden en drinkkuilen is van het grootste belang. De praktijk heeft geleerd dat we veel kunnen bereiken door contact van de plaatselijke natuurbescherming met de boerenorganisaties.

Voor onze KNNV afdelingen ligt hier een belangrijke taak!

Adres van de schrijver.

LITERATUUR

Naast een serie gegevens welke staan vermeld in het Jaarboek Twente nr. 13 (1974, p. 46-72 en die welke genoemd worden in 'Het Vogeljaar jrg. 27 nr. 5, p. 205-275 en de daarin opgegeven literatuur noemen we nog:

ASJES, J. P. (1977) Kosten en beheersaspecten van het handhaven van houtwallen. 50 pag. met tabellen Comm. Recr., Landsch. Landb., Ootmarsum, 1977.

GERRITSEN G. J. (1979) Broedvogels van begroeiingslijnen (omgeving Saasveld en Weerselo), 26 pag. en 22 bijlagen; P.P.D. Zwolle, 1979.

KLEI, R. A. (1978) Beheer van de amphibieënfauna van weidegebieden in Oost Twente (intern rapport, Wageningen).

SLOOTEN, H. W. VAN (1960) 'Houtwallen- - Interne voorlichting Staatsbosbeheer jrg. 6 nr. 5, p.1-11; Utrecht, 1960.

VOORTMAN, R. (1977) Buitengebied Enschede, een methode voor de inventarisatie, opslag en verwerking van landschapsgegevens; 80 pag. en 3 kaarten. Uitgave: I.T.C. en Dienst Beplantingen Enschede, 1977.